...Стисну міцно долонями скроні, зіпрусь ліктями на вогку лутку, прилипну чолом до холодного скла і зв'яжу зморений погляд з ліхтаревими плямами на калюжі серед пішоходу... Тоді зашелестить і прочинеться на грудях моя травнева радість, заспіває гімни сонцю розгойдана вулиця, і встане на ввесь свій зріст така близька, така далека Синя Волошка...

Тоді потечуть по байдужих, сухих нервах струмки веселі, барвисті, наївні, поєднаються й зіллються в гармонію любові моя туга з радістю і будуть шепотіти, співати до самого ранку. А ранок висмокче туманами сірими золоті обручі на калюжах, погасить зморені ліхтарі, розплеще вулицями до базару болото буднів, і враз захолоне в кутку знесилена думка, повисне павутинням у самотній кімнаті моя мережена туга, і вмре, не діждавши сонця, перетята радість, як умерла Синя Волошка...

Сірий ранок нахабно розглядатиме по кімнаті розкидані речі, сизими плямами підлізе до фотографічної картки, на вулиці виставить новий покрашений дах, і вийдуть замітати брук двірники.

Я піду тоді до ліжка, одвернусь од чорного на стіні килимчика, і щемить мені жаль за старим, іржавим, пробитим шрапнеллю дахом і кулеметами подзьобаним муром, і десь на півночі грудей блиснуть холодні заграви і я засну.

А надворі буде розташовуватися по-хазяйському сірий, беззмістовний, холодний осінній ранок...

Одлетіли зелені сни, і перед очима встала порожня кімната й заповнила груди. Я тихо встав із ліжка, підійшов до столу, а з кутків линуть до мене тінями мої згадки. Вони плазують днями по моїх книжках, по зав'ялій, забутій квітці; як діти, торкнуться блідого лиця на фотографії і, нарешті, ляжуть навколо ліжка, мов вірні старі пси, на ввесь час довгої осінньої ночі... Надворі стогнуть обшарпані дерева і

стукають благаюче кощавим гіллям у вікно, плачуть дощі, і тільки дико сміється — радіє чомусь вітер.

Коли надворі дощі — в моїх грудях холонуть айстри далеких спогадів і ворушиться думка в золотому мотлосі старого листя; я механічно ходжу на роботу, виконую свої невеликі тепер обов'язки, а решту — вечір, ніч і передра-нок я віддам осені.

Осінь!..

Коли з острахом поверх лутки тріпотить увечері останнє листя і змерзне на обрію небо, я заграю на бузкових струнах мого смутку, і його осінні акорди будуть стиха звучати цілу ніч уві сні, аж поки не кинуть останнього погляду смерті айстри і віддадуться на поталу ранкової негоди — в моїх грудях усе ж буде жити й квітнути Синя Волошка...

Таке наївне, хороше дівча...

На скронях з-під білої, зав'язаної позаду хустини, безтурботно сюди й туди теліпаються дві коси-халамидниці (вічна перешкода в партійній роботі) і просто, крізь серйозно-насуплені, зовсім дитячі брови дивляться дві сині волошки. Сині, сині. Запах селянської ріллі зіллявся З шумами міста, а мені здається, наче полтавські лани розпанахали груди й на перелозі на подив місту породили тільки дві сині волошки.

І вийшло —"товаришка Саня".

— Я дивлюсь на це питання принципово. З точки зору фізіології, мені здається... і т. д.

Це в звичайній розмові. Але там, де сходиться в фокусі золоте проміння мого світовідчування, вона — Синя Волошка. Таке наївне, хороше дівча...

Якось зненацька, на тлі забруднених столів, розкиданих паперів, під полохливий спів "Ремінгтону", вона з'явилась серед нас. Ми — це вірні, як яничари, молоді джури перламутрових ранків наших мрій, і сухорляві, поважні фахівці партійних справ.

Тоді не замітали бруку двірники: вітер свобідно й неохайно розносив по вулицях лушпиння, папірці; очима кістяка виглядали вітрини крамниць, і бавилося на руїнах будинку сонячне проміння. А коли насував вечір — торохкотіли постріли, торохкотіло серце, і тільки мобілізована думка — вперед: — Мусимо! Мусимо! Мусимо!

На парканах кричали наші плакати й луною відгукувались вони на забрудненій підлозі вокзалу, а свіжі телеграми шарпали туго натягнуті нерви, чорними прапорцями позначали нові місця на карті, і підступали все ближче, ближче...

Зелена хвиля сіл уже била одлив, а вона стала перед нами з свіжим запахом далекої вже ріллі, двома волошками між каштановими косами і складеним заліком з остеології.

Поза її дрібненько написаною анкетою, я знав, що десь далеко лишилось Полтавське село з маленькою Малайкою, про яку вона могла із запалом і сестриною любов'ю розповідати кожний раз нову, мабуть, соту, подробицю, потім, на столі в її маленькій кімнаті з плахтою лежить іще не загорнутий "Кобзар" і неохайно розрізана гребінцем "Держава і революція" Леніна; що ж до медінституту, то він надовго тепер застиг на гістології.

Я сиджу на поламаному стільці в її кімнаті і розглядаю тоненьке скло кількох гістологічних препаратів. Революція перебила її практичні праці, і довгий ряд зеленуватого скла стоїть нерозпочатий, але дзвінкий, майже дитячий голос уривається в мої думки:

— Що ви роздивляєтесь? Покиньте. Краще допоможіть мені перевірити тези; я цілий день сьогодні друкувала,— і вона пильно подивилась на свої пухлі, забруднені чимось синім, маленькі пучки.

— Гістологію, мабуть, важко поєднати з революцією?..— кинув я, посміхаючись, але вона добувала вже з-під купи книжок папери й зневажливо махнула рукою:

— Хіба тепер до медінституту? Успіємо ще!..— А потім серйозно й переконано додала: — Міщанство!

Я дивлюсь на її заклопотане лице над писаними аркушами й думаю: "Ще б не вспіла! Та вона ще кілька інститутів зможе закінчити, поки зовсім виросте... Одначе — як це з села могли вийти такі тоненькі, тендітні пальці й —іжний колір лиця?.."

П обличчя раптом засяяло далеким затишком гаю, і вона, нахилившись до мене через стіл, сказала:

— А знаєте, я вчора одержала від Маланки листа... Ви тільки подивіться, як вона вже пише.

Вона хутко витягла з шухлядки клаптик заялозаного паперу з великими карлючками і, сунувши його мені, майже прошепотіла таємничо:

— Але аби ви чули, як вона з "Кобзаря" декламує! Я посміхнувся:

— Це продукт уже вашого виховання?

Синя Волошка ображено й здивовано глянула:

— Ну-да, а як же? Хіба "Кобзар" — що таке?

Я розумію її. Для неї "Кобзар" — рідніший і зрозумілі-ший за "Капітал". Вона вже переконуюче, піднесено доводить мені:

— Та коли б тільки "Кобзаря" прочитав од слова до слова кожний наш селянин,— у нас не було б своєї національної контрреволюції!

Чим я можу їй заперечити, коли я напевне знаю, що то "Кобзар" привів її до нас? Хто зна, чи прочитає вона колись "Капітал", але напевно — вона ще довго розв'язуватиме "Кобзарем" світові проблеми класової боротьби. І хай! Я пригадую улюблені Павлові слова: "Важні не шляхи до істини, а сама істина". І в моїх очах променяться її прудкі, уривчасті рухи й щирість захоплення. Вона— таке наївне ще дівча!..

Ліда нервово мотнулась у кріслі, і її подзьобане трохи ластовинням лице вкрилось саркастичними зморшками:

— Звичайнісінька арцибашівська "Санінщина"! Але, перепрошую, до чого тут марксизм і марксисти?

— Ні, не "Санінщина". Коли в арцибашівського Саніна — це не більше як аристократична забаганка, шукання помацки шляху з нудоти та гнилі суспільних традицій, то в мене...— Павло відкинув назад волосся і встав: — То в мене, товаришко Лідо, це — один із найперших засобів нашого цілковитого визволення. Я кажу цілком свідомо, що, доки нерозв'язане питання відносин мужчини й жінки, комунізм у побуті — далекий ще до здійснення. Ліда, зрадівши, підскочила:

— Відносини, товаришу, це зовсім інша річ, але — сказана вами попереду думка! Думка ваша!

— Я від неї й не відмовляюся,— ніби здивувався Павло.— Кажу конкретно: знищіть ви статевий акт, винайдіть натомість якийсь штучний засіб продовження роду, і людство згниє. Згниє, повірте,

швидше, ніж якась працьовита громада. Рухнуть ураз усі ідеї, всякі естетики, моралі... Розумієте — все!

Ліда штучно й нервово засміялась, і по тому, як блимали хутко її повіки, видно було, що Ліда таки добре злиться.

— Ха-ха-ха! Ліжко є стимул суспільних рухів! Ідеально! Ні, це просто надзвичайно! Цілком "по-марксів-ському"!

Павло нетерпляче сказав:

— Да, в такому стані світ засмердиться й висохне швидше, ніж ставок без джерела.

— Чудесно! Це ж просто — красота! Ви тільки вслухайтесь, товариші...

Павло, незважаючи на останні Лідині слова, казав далі:

— Світ, хоч би як це вам було дивно,— загубив би тоді все. Але не будемо утрирувати слів, товаришко Лідо. На тлі соціальних рухів, перед класами, в середині їх, стоїть нерозв'язаним це питання. І коли буржуазія не може його вирішити через певні економічні умови свого соціального стану...

— Які ж це умови, цікаво? — іронічно спитала Ліда, але Павло спокійним уже і навіть лекторським тоном відповів:

— Маєте: роль власності, спадкоємства, комерційних розрахунків, на чому й грунтується, до речі, її мораль у цьому питанні... так, прошу — це ж не значить, що ми в добу руйнації всього дотеперішнього укладу життя повинні від нього відмахуватися. Ні. Я вимагаю — якнайшвидшого розв'язання. Рішучого. Кардинального. І я ще раз повторюю, що

відносини жінки й мужчини, визволені від усяких наших забобонних ланцюгів, будуть прекрасні. Так-так. Я підкреслюю — прекрасні!

Мені, власне, не хотілось висловлюватись, але я отруїв Павлове піднесення краплею скептицизму:

— З таким же успіхом ці відносини можуть завжди доходити до потворства.

Павло сердито кинув:

— На всякого мудрагеля — досить простоти. Для цього, товаришу, потрібні лікарі.

Але на нього вже наскочила Ліда:

— А проституція, венерія! "Прекрасні"!..

— Через те, що вони існують, та й не тільки вони — прошу: онанізм, усякі статеві анормальності й психічні каліцтва у зв'язку з тим, сімейні трагедії, або краще — трагедії оміщанювання сім'єю... Да. Через те я й кажу: це питання нас тисне — розв'язуйте його швидше. Але сантименти відносно так званого "кохання" — облиште. Запам'ятайте раз і назавжди...

Павло глянув на Синю Волошку і, зупинившись на слові, посміхнувся й повагом додав:

— Це особливо буде корисно для товаришки Сані — вона, здається, ще надто молода...

Синя Волошка враз зашарілась і, удавши ображене лице, серйозно, але пошепки сказала:

— Мені вже вісімнадцять...

— Да. Так існують два елементи: статеве чуття (і це найперше!) і потім, звичайне психологічне явище — симпатія. Коли вони хвильово гармонують, буває так радісно, хороше... А для хвилин, для моментів назви не треба.

Ліда, збираючись із думками, замовкла, а Пащенко, який, солодко посміхаючись, підтакував Павлові, розвалившись кремезним і незграбним, як молодий дуб, тілом на канапі, раптом присунувся до мене й на вухо прошепотів:

— А хотів би я знати, скільки разів Павло лікувався від тее-то як його?..

Я добре знаю цього циніка, але такого прекрасного організатора, особливо в конспіративних справах,— Па-Щенка, і спокійно йому відповідаю:

— Хотів би я знати, коли ти, Пащенко, перестанеш бути сволоччю!

Та Пащенко, одвернувшись уже до Синьої Волошки, вдарив себе об коліна й бахнув:

— Ех, товаришко Саню! Все на світі — просто. Сказано ж: починається ідеалом, а кінчається під ковдрою. Так-то!

Синя Волошка глянула сердитими, насупленими очима, і її дитяче лице скривилось, мов хотіло розплакатись. Вона похапцем промовила:

— Зовсім не оригінально, товаришу, пошло,— і, підійшовши до мене, глянула на мене знизу своїми довірливими очима, і в сутінках вечора я почув, ^к вона вдячно стиснула мені руку, і раптом чомусь я з болем згадав, що завтра її не буде. Пащенко втре безтурботно закурював

цигарку, не збираючись диспутувати, а ми встали з місць. Нашу роботу ми давно вже скінчили і, спочиваючи, слухали Павлові теорії добрих дві години. Я пригадав, що треба йти заздалегідь зібратись у дорогу на завтра, і ми вийшли на вулицю. Ліда на порозі кинула мені:

— Завтра, рівно о десятій будуть папери.

І я з Синьою Волошкою опинилися вдвох. Я мимохіть чекав цього цілий день. І ось наш останній вечір.

Завтра зникнуть знайомі вулиці, передмістя, замовкне ремінгтонний спів і жалібно перетне нічну тишу останній гудок евакуації. Ми пішли навмання. Я мовчки взяв її під руку, і мій погляд поринув у чорні лінії пішоходу. Синя Волошка відкидала від скроні докучливу косу і, не потрапляючи в ногу, йшла по-дитячому, похапцем, неспокійно. Наша розмова не могла подолати бажання йти мовчки і ввесь час уривалася. На її устах часом з'являлось оте її "принципово" й "оригінально", і тоді наставали паузи, які рвав мій нервовий сміх, а вона хапала своїми маленькими, гарячими і трохи вогкими руками мою долоню, і в темряві я відчував, як купчилися коло її очей та рота ніжні, дрібні зморшки, і нам обом ставало весело, як дітям.

— Ви завтра їдете назовсім?

При світлі якогось вікна я побачив спрямований на мене знизу погляд її широко розплющених довірливих очей і мимоволі здригнувся. Чому ж так раптом темрява притиснула вулицю і наче відкись дмухнула на зелені ще дерева далека північ?..

Адже Синя Волошка — тільки подорожня зустріч на роздоріжжі днів, лише мій випадковий товариш. Лише...

Але в синіх очах (я помітив це давно) відбились мої непережиті за гасівкою юнацькі вечори й недосяжне небо моїх дитячих мрій. Відбились

і, може, потонули б за курявою вогненних днів, але завтра замерехтять телеграфні дроти, розбіжаться і зникнуть шляхи, а Синя Волошка — таке наївне, хороше дівча...

— Саню! Хороша Саню!

Вона пильно подивилась мені у вічі й притиснула до грудей мою руку.

— Завтра мене не буде... Але сьогодні — вперше і востаннє! Саню!.. — Я шалено схопив, гнучку, маленьку постать і жагуче впився в її одкриті губи. Синя Волошка стиха, ніжно одвела мою руку, ступила назад і, не зводячи одвертого погляду, спокійно і, наче з докором, промовила:

— Не треба...

— Чому не треба? Чому? Це ж тільки моменти. Хіба ми не маємо на них права, коли нині я живу, а завтра...

І хотілося притиснути до губів її каштанову голову й цілувати, цілувати, але вона поправила позаду хустку і стримано кинула:

— Ходімте... Не треба ніколи.

— Мені здається, Саню, що ви в ім'я якихось міркувань навмисне вдаєте себе байдужою. Ну, хіба ж вас не тягне зараз до мене? Хіба ви не силкуєтесь стриматись, коли вам зараз хочеться отут, отут на порожній вулиці, цілувати мене одверто й сміливо? Саню, я ж чую це!

Вона, схиливши голову, тихо проказала:

— Мене, товаришу, до вас і взагалі ні до кого не тягне...

Ми поволі рушили далі. Вона одвернулася вбік, а потім, наче здолавши вагання, глянула в темну гущу похмурого, неба і ще нижче схилила голову.

— Мені гарно з вами, товаришу Василю, коли ви — звичайний Василь, коли ви просто товариш. Але...— Вона підвела раптом голову, і в її голосі почулась образа: — У всіх вас, коли ви підходите до жінки, я почуваю шелест споду життя. Хіба не можна ставитись просто, як до людини? Чому завжди й скрізь, де тільки стають на якому-будь спільному грунті мужчина й жінка, з'являється чорна тінь звіра? Як цинічно цей животинний дотик спрофановує все... Всі людяні відносини, всі ілюзії...

— Саню! Не ілюзій, а дійсності. Дійсності такої, як вона є.

— Дійсність завжди вимагає і вимагатиме ілюзій...— Вона раптом оживилась: — Хіба, Василю, тепер, коли сунуть звідусіль вороги й цими днями здобудуть місто, а ми примушені тікати або ховатись у глибокі нори, хіба ви не марите зараз про інші дні? А це — теж ілюзії... Я впевнено й твердо сказав:

— Не марю, я знаю, що вони будуть. Це — фаталізм. Так. Але він — необхідний, Саню. Хіба без нього ми могли б так боротись? Це ж така насолода — твердо вірити, та ні,— де вірити! — напевно знати, що твоєю стежкою дійдуть до мети мільйони. На мене, проте, вистачить красоти й насолоди сьогоднішнього запалу боротьби.

Високі будівлі чорною масою нерозгаданих казкових велетнів обступили нас. Десь у густій темряві холодного неба пірнула моя перспектива. Осіннім вітром по стерні майнула думка — у вирі днів я розгублюсь, людина-цят-ка, і, може, залізною стопою мене розчавить хмура далечінь, а Синя Волошка — мій, сполоханий ранком дитячий сон...

Я міцно стиснув її руку, і ми прискорили ходу.

— Ах, Саню, яка ви ще дитина! Скільки у вас тої наївності, і поруч — жвавості! І це — добре. Але ілюзії облиште. Вони — зайві; навіть шкодять нам жити сьогоднішнім. А "сьогодні" — таке багате й барвисте! Дивіться: встають до життя невідомі сили прийдешнього, кожний день — то калейдоскоп подій. Ех, Саню!

Мені стало до болі радісно, немов одкрило свої обійми моє химерне щастя.

Я по-хлоп'ячому труснув її за стан і мало не крикнув:

— Беріть життя таким, як воно є. З усім! З жінкою й мужчиною, з товариським чуттям і статевим актом! Так. Профанація не в цьому. Ні. Природа не знає споду й верхів. її вісь — вічна гармонія.

Вона нерішуче, розмірковуючи щось, заперечила:

— Це не завжди так. Візьміть — скільки ще злиднів, хвороб...

— Революція стирає все, що лягло намулом віків. Ми визволяємось щодня. Хіба ви не бачите, як розсипаються на порох усі дотеперішні забобони, моралі, звичаї! Хіба не віє у ваших грудях свобіндй вітер вільної людини? І муки, і боротьба, і перемоги — прекрасні, як сьогоднішній день!..

Я мимоволі прискорював кроки, мало не біг. Ми швидко дійшли до її брами. Синя Волошка зупинилась і в темряві її лице засвітилось усмішкою:

— Щасливої дороги, хороший, хороший Васильку!

Я міцно поцілував її руку, вона провела нею по моєму чолі, волоссі, її коси ошпарили мені дотиком щоки, потім вона хутко відкинулась, і:

.— Прощайте, Васильку! — зникла за хвірткою.

Я ще довго стояв коло брами.

Поїзд свиснув, зашкварчав і рушив.

Попливли кам'яниці, тополі, закрутились церкви, і побігли назад хати, будки, стовпи... Хтось розкладав перед очима зелені й золоті килими, рябі плахти, і відкидав, відкидав. Виростали, мов сум насамоті, одинокі могили, вкривались килимами, закосичувались легкими хмарками й линули назад, назад...

Так-так, так-так, так-так... І тягнуться з невідомого кудись дроти, і навздогін їм тікають стовпи. Наче молодість моя.

Так-так, так-так...

Мої літа... Перебігли вони рейками, мов паротяг без машиніста, і відлетіли далеко, далеко від моєї залізниці. Залізниця!

Коли опівнічним вітром розсіяло в моєму мозку тумани з невідомих долин буття і потекли в грудях перші весняні струмки, я покохав тебе, залізнице. Покохав, як батькову хату в робітничій оселі, як ранок моєї весни. І потекли мої струмки по рейках, цілували кожну шпалу, перебирали кожну піщинину на твоєму насипу, і виросли коло стрілочної будки мої хороші, соромливі, смутні мальви.

Вітер з ураганами пошарпав їх пелюстки, зломив стебло, скував лещатами ранкового морозу їхні мрії, і хата мого батька в робітничій оселі хто зна — чи стоїть ще десь...

Так-так, так-так, так-так... Мені сумно. Сизий дим волохатими хмарами одлітає назад і шарпає, шарпає мої думки.

...Десь у землі, за робітничою рселею, під брянським бором, спопелів уже труп мого батька, як спопеліла на роботі моя молодість. Спопеліла, і лишилися згадки, згадки, як розірвані хмари машинового диму.

Так-так, так-так, так-так... А я одірваний від своєї залізниці, диким виноградом із сухим стеблом пнусь до закурених фабричних димарів. Вітер вкриває мій одяг пилом, чорна сажа сідає на свіжі мої паростки, а я все пнуся вгору й угору... Згадки мої відлітають назад і штовхають мене далі до нової невідомої колії.

Хай летить дим і вкриває сажа сухе бадилля коло насипу, а я, надломлений чорними ураганами, буду шукати своєї залізниці повз самотні, запорошені степовим пилом стрілочні будки, через станції і зупинки...

Зрання на сході розлилась жовта мла і був бій.

Каламутними крапками розсипалась по стерні наша лава. Пішли, пішли... Десь бадьоро, по-ранішньому, заторохкотів кулемет, перегукнувся з лісом, і відти гахнула перша гармата.

Були заспані, брудні обличчя й лисніли, мов натерті воском, запорошені, липкі руки; тільки роса свіжими блисками посміхалась на волосинках задрипаних шинелей, невинна й молода.

Ми підтюпцем ішли вперед, назустріч хуторові.

Там, за гущавиною садка, сидить наш ворог. Ми знали, що не дарма він припинив стрілянину: зрадить жовта тиша на сході — і крищевий свист буде косити наші лави. Але, стиснувши залізо й дерево, ми злилися з рушницями в одну душу, в один машиновий, нестриманий рух.

І тиша тріснула.

Прорвався на сході перший рішучий промінь, спалахнув краєчок стріхи і — жахнув садок вогняними стрілами. Над головами шмигнув кулеметний рій — вище, нижче. Далі жбурнув попереду грудки на землі. Ближче. Свиснуло коло вуха. Махнув у повітрі руками мій сусіда... Наче по команді, ми кинулись додолу і, не цілячись, цокали затворами.

...Обірвались людські струни за сірими шинелями, і тільки чути, як різало повітря й довбало землю розпечене залізо.

А промінь подрався вгору, чиркнув хмаринку — розсік: вистрибнули з-за стріхи золоті метелики, пурхнули на гіллі, розсипались золотими разками на шинельному рукаві, і, нарешті, викотилось із-за дерев сонце і ніби здивувалось...

Далеко, на гони від хутора, покотився залізний сміх кулеметів і, наче в трясовині, бився десь праворуч. Ми відходили. Нервово рівнялась темна лінія, і знову ламалась на скалки. З кожним кроком назад — під шинелями хутко прокидалась і метушилась людина. Людина з болями, стражданнями, з жінками, нареченими і такою гострою снагою — жити. Вона категорично заперечувала вогненній лінії і штовхала все швидше далі,, назад — назад, за село. Де — наші. А там...

Чорним струменем блиснула з ярка й розлилась по ріллі ворожа кавалерія. На мене дмухнула визволена смерть, і я почув, як дубіють мої руки, ноги, і я, прикутий до місця, без думки дивлюся вперед.

Тоді зненацька на правому крилі замайоріла біла хустка на багнеті, знялися вгору покірні, благаючі руки, і — селюки зрадили. З виттям і прокльонами на золоті слова наших стягів вони кинулись, як отара, проти хвилі. Наша лава враз скам'яніла. Але це був тільки один страшний момент. Десь попереду від ближчих вершників розсипався переможний крик дикої радості і — повернув нам тяму.

Вдарило кілька пострілів, замиготіли в очах рілля, садок і розлютовані коні, і — переді мною, там, де зійшло і скрушно дивилось на бойовище сонце, встала раптом Синя Волошка.

Я на мить зупинився на бігу, глянув на схід ще раз, і — захотілося шалено — жити!.. Навіщо ж так безглуздо й непотрібно вмирати під ударом донської шаблі, коли розливається владарем день, горить снагою сонце, і будуть далі дні, і дні, і — Синя Волошка, мій сполоханий ранком дитячий сон!..

Я миттю розірвав на грудях шинелю, перерізав ремені, з огидою кинув їх додолу і щосили побіг до лісу... Там, позаду, свистіли кулі, спалахували й гасли чиїсь зойки, падали мої скривавлені товариші, а я без пам'яті ламав кущі, гілля; в горлі мені пекла спрага, й рвалось вистрибнути з грудей серце. Я, захлинаючись, ковтав ту невелику вже відстань до перших дерев, яка важила моє життя, і мені вже чужим був безнадійний опір, який чинили десь позаду недобитки моєї лави. Я кожну мить відчував так близько коло себе небезпеку. І ось майнув стовбур, другий, третій, кущі... Я вибіг на галявину. Навколо — порожньо, наче й не було зроду фронту. І тут я, щасливий, заломив у безтямній радості руки, впав знесилений на траву, і гарячі груди тулив до вогкої, байдужої землі.

...Це були холодні, заспані ночі на брудних підлогах вокзалів, коли навколо сновигали їхні шпиги, військові, 1 мені здавалось, що вони шукають тільки мене і ось-ось зловлять; це було монотонне торохкотіння коліс вантажного вагона і безвихідна втома скрюченого тіла, але це було щастя. Я мав приладнану за підшивкою шапки таємну командировку до нашого підпільного комітету. Але Де не те: там же, в тому далекому місті, куди я вже з тиждень їду різними поїздами, чекаю на пересадках, наймаю коней, і знову — поїзди, там — моя Синя Волошка! їхати в нетрі ворожих сил — це було надмірне тоді щастя...

Хотілось по-юнацькому крикнути до всіх навколо:

— Глибока осінь і реакція — дурниці! Що вони — проти моїх розгойданих снів і запашного дня моєї всепереможної любові!..

Але я не кричав, тільки, повернувшись у бік до залатаної, мабуть, часів Миколи I шинелі, яка флегматично сунула за гнилу, сіру сорочку волосату руку й била під пахвами воші, ляскав її по плечі й дружньо казав:

— Закуримо, земляче, матері його сто чортів!.. Шинеля поволі витягала з-за пазухи руку, втирала

задоволено носа і крутила цигарку з моєї махорки. Це було надмірне щастя!..

Знову своє— не своє місто і чужі, дощові, осінні дні.

Але це було — тільки темне тло, на якому яскравіше марила збентежена думка. Це ясно: в місті була Синя Волошка, таке ж саме наївне, хороше дівча.

Ми зустрілись на якійсь міщанській кватирі, куди мене справив Павло. На старій, трухлявій хвіртці хизувалася новенька, охайна дощечка:

Д о м

принадлежит владельцу Н. П. Пономаренкову Вона насмішкувато, згорда подивилась на мене, далі я пройшов через вузенькі, тьмяні коридори; десь цигикала чиясь канарейка; двері, і — Синя Волошка стрибнула з ліжка й побігла мені назустріч:

— Товаришу Василь!

Вона схопила враз мої обидві руки й на хвилину завмерла в запитливому погляді. Я вийшов на середину кімнати й жартівливо її виправив:

— Ні, тепер уже не Василь, а — Пьотр Бутузов, позапартійний, але переконаний "общерос" — землемір Скви-рського земства...

Синя Волошка засміялася своїм дитячим веселковим сміхом, посадила мене на ліжко і, сівши поруч, ізнову спинила на мені свЬЇ цікаві очі.

— Ну, так розповідайте.

Було так багато казати, і я не раз у дорозі уявляв собі майбутню нашу розмову, але тепер ураз слова розбіглись, усі думки переплуталися в один незграбний клубок, і здавалось, що все вже сказано давним-давно і більше немає чого говорити. На моїх устах одначе заворушилось кілька невдалих речень, але того великого, що сповнило весняними шумами мою душу, я не міг їй сказати.

Нараз я помітив, що вона надто щільно присунулась до мене, і раптом відчув її ногу. Я несвідомо відсунувся.

Ах, навіщо вона це робить? Хіба вона не знає, що... Я пильно глянув на неї, і знову — таке наївне, хороше дівча... Я посміхнувся собі: хіба воно розуміє що?..

Але нам треба спішити. У Павла сьогодні нарада. Наші справа кепські. Страшенно кепські! Чиясь слизька рука щодня виривала з наших нір окремих товаришів і цілі групи. Один за одним, під збільшеною вартою, підпільні ревкоми йшли за грати й більше не верталися. І ці останні арешти позавчора, коли захоплено такі важливі наші папери... Нам треба спішити.

Ми вийшли з кватирі й розійшлись.

Надворі знову — чуже, похмуре небо, й сотає нудну, одноманітну пісню реакції осіння мжичка. Але мені радісно. Я з насолодою підставляю під холодні краплинки своє лице і, незважаючи на вартових, забуваю умови конспірації і йду головною вулицею. Яка, власне, безглузда обережність, і я не розумію, як я їй одразу скорився— йти до Павлового приміщення кожному різними вулицями, коли я так скучив за Синьою Волошкою, коли мені хочеться співати веснянки, коли...

Я запалюю цигарку і намагаюся швидше дійти до Павлового дому.

— ...Вихід, товариші, тільки один...— Павло ніяково розвів руками, оглянув усіх нас, на хвилину його болісний погляд зупинився на Синій Волошці, і, рішуче подивившись на товаришку Ліду, він з притиском сказав: — Урятувати становище може тільки... Да. Жінка... Жінка зо всіма властивостями жінки. Розумієте? Тільки!

Я знав, що Ліда буде заперечувати, і вона справді розчаровано казала, що це фантастика, що рятунок товаришів конче необхідний, але це треба зробити якось інакше, і т. д. Мені чогось здалося, ніби всі з чеканням і сподіванкою дивляться на Синю Волошку. Я насторожився, наче заносив хтось неминучий над моєю головою ніж, і в грудях мені десь глибоко спалахнуло на мить обурення.

Павло знову сказав:

— Ви тільки усвідомте собі гаразд справу: Кононенка й Гната ми, що б то не було, мусимо вирвати. Адже з ними разом захоплено папери, по яких контррозвідка буде працювати й працювати... Може пропасти ще безліч товаришів. Це все — в руках ротмістра Воронова, якого, здається, всі добре знають... Ну, як вирвати ці компрометуючі Гната й багатьох наших папери? Доберіть мені, товариші, способу, коли ротмістр Воронов має тільки одну ахіллесову п'яту, і нею є—жінка?..

Була гнітюча, наче в камері перед розстрілом, тиша. Мені хотілось, і я поривався сказати, що це — Павлова ексцентричність, і будувати таку важливу справу на цьому не можна, але в мене вийшло якесь недоладне бурмотіння, від якого самому стало ніяково і навіть гидко, і в той же час я відчув, що десь у підсвідомості прокидається і окреслюється виразна думка, яка, всупереч усьому мені, згоджується з Павловими словами; вона запевняє мене, що це тільки єдиний засіб у наших руках.

Я втомлено подивився на Синю Волошку. На зборах вона майже завжди мовчить і тільки уважно слухає. Мені здається, що вона почуває тоді себе дитиною, яку дорослі щойно впустили до свого товариства. На цей раз вона чогось заметушилась на своєму місці і гарячково почервоніла.

Павло стиха повторив іще раз:

— Да. Тільки — жінка...

Я зажурено подумав: так, Павло має рацію: тільки — жінка. Більше: партійна. Наша!.. Але чому: наша група така нечисленна, і в ній тільки дві активні... Щось обірвалось у грудях і потонуло в холодній, слизькій трясовині: тільки дві жінки...

Раптом — я не повірив своїм вухам — Синя Волошка встала і трохи тремтячим, але упевненим голосом сказала:

— Я згоджуюсь... Я піду...

В кімнаті спалахнули і враз, наче хто зірвав мотузи, що зв'язували м'язи й мозок, почали говорити, вставали з місць і ходили. Але я вже нічого не чув.

"Як!? Синя Волошка піде до ротмістра Воронова!? Адже ж там потрібна, власне, не жінка, а просто, цинічно й брутально — жіноче

тіло!.. Що за варварство! Дозволити їй добровільно піти, для викрадання якихось паперів, на розп'яття, на...— я умисне це твердо сказав собі — на ліжко до ротмістра Воронова?! Ні-ні. Це нечуваняй ще егоїзм. Треба рішуче сказати їм усім:

"Цього не буде! Чуєте,— не буде ніколи!"

Але я тільки з мукою можу вимовити пошепки:

— Саню!..

І тоді знову затріпотів і бився прозорими крилами, мов підсмалений свічкою метелик, мій, сполоханий ранком, дитячий сон, і крізь тумани знівеченого юнацтва і чорну ріллю всього мого життя подивились на мене дві наївні, прекрасні волошки...

Я хутко встав, підійшов до Павла і, одвівши його вбік, сказав:1

— Слухай, Павло, навіщо ця божевільна дурниця?.. Павло! Ти ж... Любиш її...

На цей раз Павло не заперечував існуванню кохання. Він, наче побитий, боязко одвернувся від мого погляду і стиха, з мукою прошепотів:

— Треба так...

Я грубо кинув йому в лице:

— Не розумію! — повернувся й пішов до свого місця. Але ні. Це справжнє божевілля. Цього ніколи не може

бути. Цієї жертви — занадто. Занадто вже!

Тепер, у ці часи, коли близиться велике визволення людства,— людське тіло на офіру. Тіло — сливе дитини!.. І я /не знаю, що це, але в сутінках стиснутого мозку приском відбиваються такі яскраві, розпечені слова: "За майбутню гармонію людства я не віддам жодної сльози дитини"... Це — Достоєвський. —Із сірих, припорошених десятиліттями., давно "перегорнутих сторінок це він дивиться на мене своїми інтелігентськими очима. Але до чого ж це?

Я з ненавистю дивлюсь на своїх товаришів, і до мене, наче крізь стіну, долітають тихі, спокійні тепер Павлові слова:

— Позавтра вас познайомить із Вороновим Надійка С. Все буде влаштовано.

Вони познайомлять її з ротмістром Вороновим!.. Мене шматує дика злість. Звичайно! їм легко дивитись, як розіпнуть її тіло й мою душу. Вони невинні. Більше — вони ініціатори визволення ув'язнених товаришів, над якими нависла рука смерті. Коли наші повернуться, нарешті, знову, вони будуть героями чорних днів, їх будуть вітати на зборах, а я...

Мені кортить крикнути їм:

— Падлюки! — і, може, підійти знову до Павла і з усього розмаху — по блідій, перекресленій зморшками щоці: "На тобі! З усією твоєю філософією і всім вашим егоїзмом! На!.."

Але щось боляче, наче шкряботіння щіточкою по оголеному нерву, ставить передо мною питання, на яке я не здібний ніколи відповісти: "Хіба це егоїзм? І хіба в тобі самому не сидить егоїстичний жебрак?.."

Знесилений, з порожніми грудьми й розтопленою важкою масою в голові, од якої хитаються мої ноги, я байдуже виходжу один із приміщення і йду навмання. Зненацька мої очі вгрузають у йолопську

фізіономію елегантного офіцера, наче на сірому, безбарвному тлі я тільки побачив його випещені риси холодного обличчя, і мені до реготу стає смішна згадка про конспірацію. Я, здається, навмисне, по якійсь драчливій волі, наспівував революційний мотив, але я вже знав, що тепер ніколи не почую запаху розпанаханої ріллі і не гляну на сині волошки...

Мені нестримно кортіло скочити на каланчу й вити. Вити на всю вулицю, як вив, виливаючи свою тугу, первісний дикун, як скавчить про загублену самицю пустельний звір. Але я понуро йшов навмання...

Ця ніч таки прийшла. З того часу, як відбулась та жахлива нарада, де виголошено смертний вирок над моїми дитячими снами й мріями непережитих за гасівкою юнацьких вечорів, я з тиждень не ходив до Павла. Я знав, що коли прийти, будуть неодмінно розмови тільки про це, про цю божевільну офіру в ім'я прийдешніх, невідомих днів. Це значило б віддати себе на повільну, безкінечну вівісекцію недосвідчених лаборантів, і я волів мовчки, без рухів, просиджувати цілий день коло вікна.

Я нікуди не виходив з дому, хоч двічі забігала до мене, стурбована моєю відсутністю, Ліда, я одбріхувався хворобою, здається, брехав навіть самому собі. Це були тягучі, як вічна осінь, дні і безпросвітні, як тління в домовині, ночі... Але в гущі ранкових туманів, під розпучливий стогін нічного вітру, родився мій страх.

Я з кожним днем ясніше усвідомлював собі неминучість цієї ночі і з острахом стежив, як бігли переді мною й пірнали в минуле хвилини, години, сходив вечір... І, нарешті,— ця ніч прийшла.

Синя Волошка гучно стукнула дверима, переступила поріг і стала. Вона була бліда, наче допіру вийшла з в'язниці. Я ступив до неї крок і зупинився. Невже цьому правда? Невже цю ніч вона буде т а м, і все це станеться?.. Але я не сказав жодного слова і тільки напружено чекав,

коли й Синя Волошка скаже останнє слово над моєю душею. І тут я тільки нараз помітив чепурно зроблену зачіску й шовкову сукню на ній. Вона промовила:

— Товаришу, проведіть мене до готелю...

Серед глибокої тиші моєї кімнати це прозвучало урочисто і ясно, але що вкладала вона в ці слова, я не збагну і досі.

Вона хоче, щоб я сам провів її до готелю, де^ мешкає ротмістр Воронов?! Мені здалося це неприродною жорстокістю, але мою душу вже приспали, і той холодний страх, що не покидав мене цього тижня, осівся липким, важким намулом на споді грудей. Я, не міркуючи, мовчки погодився. Хай буде так, хай... Треба пройти все. До самого краю. До останньої, неминучої крапки... Хай!..

Я мляво одяг пальто, насунув на брови капелюха, підняв ко^гір, і ми вийшли.

Надворі знову, як і вчора, як і три дні тому, блукали сірі, сліпі, безбарвні й нудні хмари. І я не знаю, чи то вони, чи напружене тижневе чекання оповили мій мозок павутинням апатії й порожнечі. Я навіть не розумів, чого я йду. Власне, мене вже не стало — лишився тільки відгук колишньої інерції, яка штовхала мене до тої неминучої, останньої крапки. Я йшов покірно, похапливо, мовчки, як раб.

Що в'язало мою ходу з дрібними, але рішучими кроками Синьої Волошки, я не збагну й тепер. Вона йшла хутко, спокійно і навіть, здається, трохи енергійно, немов на звичайну партійну роботу. І тільки час від часу я крізь якийсь туман пригадував, що вона йде до ротмістра Воронова. Тоді я силкувався уявити собі три чорних пункти, на яких засуджено жагу моїх осяяних днів, і твердо вимовляв у голові: ліжко... ротмістр... Воронов... Але це грузне в мряці розплесканих, виснажених дум, і я чомусь раптом зупиняю кінчик своєї уваги на задрипа них

штанинах, калюжах пішоходу і мовчки, епічно приходжу до висновку, що краще було б у таку годину одягти чоботи.

Ми порівнялися з міським парком. Він стояв обдертий, сумний, наче живий докір умерлого літа, і його тихий стогін був співзвучний моїм семл безвихідним дням і сльоті мого безсилля. Але на його жебрачому тлі мені врізалася в вічі одинока берізка. Вона була така ще молода й безпомічна поруч старих, кремезних лип і каштанів. Я ніколи не забуду її похиленої голови в розпуці і оголеного тендітного стану... Я наче прокинувся. Страшна, невблаганна подібність устала потворою переді мною: це ж не самотня берізка безпорадно стоїть перед садизмом осінньої негоди, це—Синя Волошка в освітленому покою ротмістра Воронова, це мій сполоханий ранком дитячий сон... І я, опам'ятавшись, приходжу до самого леза свідомості. Ні, цього не може бути! Ми зараз повернемось назад. Я взяв її за руку, але в ту ж хвилю пустив. Леле!.. Я добре знаю, що ми не повернемось, я навіть не уявляю собі, чи повернемось ми коли взагалі...

І тоді раптом я пригадую всі цинізми розстріляного вже Пащенка й ними затамовую свій біль. Я умисне, оздоблюючи сарказмом кожне слово, кажу собі:

"Ге! Пах селянської ріллі й сині волошки на перелозі,— а чи не хочете ви, товаришу, трипера!.. Ха-ха-ха!" — і мені хочеться істерично сміятись; ох, як сміятись!..

Але Синя Волошка, примруживши очі, дивиться непорушно понад сіру масу кам'яниць і так само твердо йде вперед. Мій сарказм розсипається, засоромлений під її кроками, але я ще змагаюсь:

"Вона йде до ротмістра Воронова — ну, і що ж? Хіба пристрасть жіночого тіла розбирається в соціальних таборах?.. Вона навіть задоволена, ба — енергійна. На якого ж чорта в такому разі ця чепурна зачіска й шовкова сукня?!.."

Мене опановує звірячий інстинкт дикої жаги: "Ні! Перше, ніж вона піде туди, це станеться зі мною. Так. Одвести, навіть силоміць узяти до вогких алей понурого парку, і..."

Я грубо шарпнув її за руку, і— несподівано для себе, з мукою і страхом запитав:

— Саню... Скажіть, ви... знаєте вже мужчину?..

Я напружився всією істотою схопити її ВІДПОВІДЬ, наче в ній заховано мій рятунок і виправдання самого мене. Синя Волошка, немов не зрозумівши, здивовано глянула на мене, її очі раптом заволоклись хмаринкою туги, і вона стиха сказала:

— Ні.

Вона нервово тепер одвернулась убік, закрила руками лице на хвилину, і глухе, придавлене зітхання вирвалось із її грудей.

Я повірив тоді їй, як ще ніколи не вірив нікому.

Мій молитовний погляд зупинився на її засмученому, похиленому обличчі, і враз мою голову черкнуло ластівкою :

"А може...Може, вона зовсім не уявляє собі, що дожи-да її в готелі?.."

І безліч планів, комбінацій, можливостей п'яною юрбою штовхались у голові. Хіба справді не можна плюнути зараз на це безглузде доручення й десь переховатись, поки нзші здобудуть місто? Адже ж усе одно, чи загинуть Кононенко й Гнат, чи ні — місто буде наше. Це давно вже розв'язано на фронті. І хай загине не один Гнат, а десятки, сотні" тисячі —все одно ми дійдемо свого. Це ж так ясно. І хіба не можна буде найти силу поважних причин, чому Синя Волошка не виконала свого доручення. Я несподівано звернув увагу на останнє слово. Яке, власне,

доручення? Ніяких постанов комітету й доручення не було. Це тільки приватна вигадка Павла й по-дитячому наївна самоофіра Синьої Волошки... Адже ж це через неї тоді я покинув бій і втік...Але ні,—я не кидав бою і своїх ранених товаришів. Це дуже зрозуміло: ми відступали, була очевидна поразка, і я просто рятував себе...Ну, яка ж була б кому з того користь, коли б мене тоді порубала кавалерія? І я взагалі про це не буду казати нікому...

Але .якийсь чужий голос свавільно вривається в мої думки.

— Яка безсоромна софістика боягуза!

Мені таки справді стає соромно, і я хочу виправдатись, але й виправдуватись немає чого: ми машиново сунемо далі, звертаємо на головну вулицю, де недалеко вже той готель, і я напевне знаю, що ми не звернемо з путі нікуди. Чому? Я хочу це зрозуміти й не можу. Я настирливо себе питаю: "Ну, чому ж ми не повернемось?.. Тому, що я боягуз?.. Так кого ж я, нарешті, боюся — чи комітету нашого, чи Павла, чи самого себе!?.."

На протилежному боці випростався над вулицею стрункий готель. Синя Волошка круто повернулась до мене:

— Далі не йдіть. Небезпечно. Коли можете—ждіть. А втім...

Вона кинула мені сумну усмішку, знову замружила очі й рішуче повернулась до парадних дверей...

Я хвилину безтямно дивився їй услід, потім, наче опам'ятавшись, скочив з місця за нею, але вона вже зникла за бульварним натовпом. Я безтямно прохрипів:

— Санюі..— і мої змучені ноги підкосились і сіли на краю пішоходу...

Я так і не знаю, скільки часу блукав мій скривавлений зір по освітлених вікнах готелю, де розіп'яли мої непере-житі юнацькі вечори й недосяжне небо моїх дитячих мрій. Я тільки гостро, до самих брудних подробиць, відчував, що там, за одним із цих вікон, лежить вона (вже не Синя Волошка) з ротмістром Вороновим...

Тяглися безкінечні хвилини, і за ними волоклася по. камінням бруку моя безвладна змордована думка. Десь торохкотіли колеса, дзвонили трамваї, сміялись перехожі, але це здавалось таким далеким і чужим, наче за могильною землею...

Я несвідомо поклав собі дожидати її повернення й автоматично, втративши чуття часу й вогкості безконечної осінньої чвирі, ходив від краю до краю готелю, на протилежному боці.

Я опам'ятався й увесь здригнув тільки тоді, коли переді мною, наче з-під землі, з'явились дві тремтячі волошки, і на блідому лиці блиснула — чи то крапля дощу, чи сльоза. її груди бились, як зловлена птиця. Захлинаючись, вона ледве вимовила:

— Товаришу... Васильку... Мій Васильку, швидше! Подалі...

Вона кинулась уперед, і її тремтячі руки мало не тягли вздовж тротуару моє мляве тіло. Вона, не дивлячись на мене, підганяла:

— Далі, далі... Швидше!

Я поспішав за нею в темну пущу ночі, але я розумів, що сталось надзвичайне, що вона тепер уже... Ах, Синя Волошка вже ніколи не буде "таке наївне, хороше дівча"...

Ми звернули в якийсь темний завулок, і тут, зупинившись, вона повернулась раптом до мене. Осяяне внутрішнім промінням ладе її світилось вогненним натхненням великої офіри.

— Васильку! Мій любий Василечку!..

Вона ніжно, як беззахисна, ображена дитина, пригорнулась до мого плеча, і я голубив її розплетені, збиті коси, лице... Раптом, наче в корчах визволеної пристрасті, вона, вирвавшись із моїх рук, оповила мою шию, пригнула до себе обличчя й жадібно, похапцем, наче боялась, що хтось дужий одійме мене від неї, цілувала губи, чоло, очі. Потім, одкинувшись, вона подивилась мені одвертими, п'ятими очима (це був справжній погляд жінки), і важке зітхання, наче в нього вона вклала все своє життя, вирвалось із її уст:

— Васильку! Який жах!.. Я ніколи не уявляла... Вона знову присунула мою голову до свого обличчя, і її

ніжні риси забруднились безвихідною мукою і— розпачем смерті:

— Не можу... Гидко, гидко, Василю... О-ох... Опам'ятавшись, вона нервово розірвала блузку й вихопила зібгані аркуші паперів:

— Беріть. Тут усе. Все— що могла...

Я прудко ховав по кишенях папери і мені хотілось упасти до ніг цієї маленької, але такої великої жінки. Я захоплений крикнув:

— Саню!..

Але її піднесення вже падало в безодню. Вона зморено прошепотіла:

— Скінчено. Не можу... Немає тепер уже нічого... Я хотів її вести додому, але вона обірвала:

— Ні-ні. Не треба. Я сама. Ідіть...

Потім шалено, немов прощалась назавжди, вона схопила за скроні мою голову і ще раз палко-палко поцілувала в чоло.

— Васильку мій! Прощай!..

Вона в перший раз сказала мені "ти", і, безтямний від радості, я кинувся її обіймати, але вона одскочила, наче хтось гукнув її, а розкуйовджене волосся та розбитий перебійчатий біг радісно обняла й охопила темрява. До мене здалека долітали розірваними разками її придавлені, глухі ридання...

Може, то був осінній сон крізь мряку монотонної мжички і могильні стогони дерев за вікном... Але ні — це був справжній, німий лемент над непережитими за гасівкою юнацькими вечорами й недосяжним небом моїх дитячих мрій... Кілька годин уже переді мною непорушно лежала на столі коротенька записка від Ліди:

"Саня вночі отруїлась. В чому річ? Швидше з'ясуйте.

Л. Г."

Я тієї ж ночі одніс до Павла здобуті такою важкою ціною папери, але змісту записки я вже не годен був збагнути.

Саня отруїлась?..

І, коли крізь вечірній присмерк мої очі зупинялися в сотий раз на розкиданих літерах—"з'ясуйте", я гірко посміхався, але в моїх грудях уже не було чомусь ні обурення, ні розпачу.

"З'ясуйте" "Саня отруїлась"

Я глибоко вгруз у старовинний, зіпсований фотель і тупо дивився в вікно. Надворі жваво падав пухкими пластівнями перший сніг і білим серпанком устеляв сліди минулого... Сніг... Сніг.., Одлетіли зелені сни, і перед очима стоїть знову моя порожня кімната. Шарудять прозорими тінями по кутках мої згадки, і мовчки дивиться з фотографічної картки таке наївне, зовсім дитяче обличчя...

Скоро — ранок, і вийдуть замітати брук двірники. Я знову піду виконувати свої невеликі тепер обов'язки, але щемить мені біль за старим, іржавим, пробитим шрапнеллю дахом і кулеметами подзьобаним муром.

І коли холодіють айстри і впадуть незабаром, знеможе-ні на сміх і глузди осінніх вітрів, у моїх грудях стиха буде квітнути Синя Волошка.

Таке наївне, хороше дівча...

1924